

โมเดลประสิทธิผลเชิงพุทธวิธีในการพัฒนาองค์กรธุรกิจไทยอย่างยั่งยืน

THE MODEL OF BUDDHIST EFFECTIVENESS METHOD ADMINISTRATION IN SUSTAINABLE THAI BUSINESS ORGANIZATION DEVELOPMENT

อานูรักษ์ สากแก้ว *

Anurak Sakaew

Received: 2021-10-07

Revised: 2021-12-22

พระครูวรารณวิฑูรย์**

Phrakruworawanwithun

Accepted: 2021-12-31

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ ศึกษาสภาพปัญหาและความสำคัญในระบบเศรษฐกิจไทยในปัจจุบัน โดยการนำแนวคิดเรื่องหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนามาช่วยพัฒนากลไกทางธุรกิจตามหลักพุทธเศรษฐกิจศาสตร์กับการพัฒนาที่ยั่งยืนขององค์กรธุรกิจคุณธรรม ที่เน้นการประกอบสัมมาอาชีพ แบบไม่ประมาท ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ซื่อสัตย์ สุจริต และเป็นประโยชน์ สอดคล้องกับหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงในพระบาทสมเด็จพระมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช รัชกาลที่ 9 ที่ทรงพระราชทานแก่คนไทยในการพึ่งพาตนเองเป็นการนำเสนอแนวทางการปฏิบัติแนวความคิดทางเศรษฐกิจที่สามารถนำมาปรับใช้ได้เป็นอย่างดีทุกยุค ทุกสมัย ด้วยหลักธรรมสำคัญคือ อริยสัจ 4, อิทธิบาท 4 และพรหมวิหาร 4 โภควิภาค 4 และ ทิฏฐธรรมมิกัตถประโยชน์

คำสำคัญ โมเดลประสิทธิผลเชิงพุทธวิธี, การพัฒนาที่ยั่งยืน, องค์กรธุรกิจคุณธรรม

ABSTRACT

This article aims to study the problems and importance in the current Thai economic system .By applying the concept of Buddhist teachings to help and develop business mechanisms .According to Buddhist economic principles and sustainable development of moral business organizations which emphasizes on without negligence, not oppressing others, honesty, integrity and usefulness, it is related bestowed with the Sufficiency Economy Philosophy by His Majesty KingBhumibol Adulyadej , the Great Rama IX, which was bestowed upon the Thai people in self-reliance. It presents a revolutionary

---

* นิสิตหลักสูตรวิชาพระพุทธศาสนาคณะภีร์บัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตพะเยา โทร 080 151-9539, E-mail: bombsakaew@gmail.com

** อาจารย์ที่หลักสูตรวิชาพระพุทธศาสนาคณะภีร์บัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตพะเยา

approach to economic concepts that can be applied very well in every era with the main principle which are the 4 Noble Truths, Itthibaht 4, Brahma Viharn 4, Region 4 and Dittadhamikatthaprajai.

Keywords: Buddhist Effectiveness Model, Sustainable Development, Moral Business Organization

1. บทนำ

ปัจจุบันระบบเศรษฐกิจของประเทศไทยเป็นระบบเศรษฐกิจแบบผสมที่ยอมรับกรรมสิทธิในทรัพย์สินส่วนบุคคล ซึ่งเศรษฐกิจแบบผสมนี้ หมายถึงระบบเศรษฐกิจที่มีลักษณะทั้งส่วนที่เป็นแบบทุนนิยมและสังคมนิยมกล่าวคือ ภาคเอกชนสามารถประกอบธุรกรรมทางเศรษฐกิจได้โดยเสรี มีการแข่งขันทางการค้าและการลงทุนอย่างเป็นอิสระ ทั้งนี้รัฐก็มีบทบาทค่อนข้างมากในส่วนของวางแผนและการแทรกแซงการทำงานของกลไกทางด้านราคาที่จะมีการผูกขาดกิจกรรมบางประเภทโดยภาครัฐ เรียกว่ากิจการรัฐวิสาหกิจ ในปัจจุบันถึงแม้ว่าความเข้มแข็งของภาคเอกชน องค์กรภาคธุรกิจต่าง ๆ จะทำให้บทบาทของรัฐมีความสำคัญลดน้อยลง แต่ภาครัฐก็ได้มีการกำหนดบทบาทของภาครัฐในกิจกรรมการผลิตลงเป็นอย่างมาก เช่น รัฐได้มีการแปรรูปรัฐวิสาหกิจให้ภาคเอกชนสัมปทานลงทุนในโครงการสาธารณูปโภคบางอย่าง เช่น กิจการโทรศัพท์ กิจการรถไฟฟ้าในกรุงเทพมหานคร และกิจการโทรคมนาคม เป็นต้น ในการดำเนินธุรกิจ ผู้ประกอบการสามารถดำเนินการได้หลายรูปแบบ เช่น การดำเนินธุรกิจในรูปแบบการเป็นเจ้าของแต่เพียงผู้เดียว หรืออาจดำเนินการโดยร่วมลงทุนกับบุคคลอื่นที่กลุ่มคณะก็ได้ การตัดสินใจเลือกดำเนินธุรกิจการค้าในรูปแบบใดนั้น ผู้ประกอบการจะต้องคำนึงถึงองค์ประกอบที่สำคัญตามหลักเศรษฐศาสตร์ หลักการดำเนินธุรกิจ ตลอดจนเรื่องกลยุทธ์ทางการตลาดในการแข่งขัน และอีกหลายประการ เพื่อให้การประกอบธุรกิจนั้นประสบผลสำเร็จนำมาซึ่งผลประโยชน์และกำไรสูงสุด¹

ประเทศทั่วโลกต่างประสบวิกฤตการณ์จากการมุ่งพัฒนาตามเศรษฐศาสตร์กระแสหลักอย่างไม่ลืมหูลืมตา ส่งผลให้เกิดการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืน ตลอดจนความล้มเหลวทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และสภาพสิ่งแวดล้อมที่เสื่อมโทรมลง โดยนักวิชาการหลายท่านได้สังเกตเห็นความผิดพลาดอันเกิดจากการนำแนวคิดแบบตะวันตกมาใช้โดยไม่มีการประยุกต์ให้เข้ากับพื้นฐานแนวคิดและวิถีชีวิตดั้งเดิมของสังคม จึงได้มีการเสนอทางออกให้กับการพัฒนาประเทศขึ้นใหม่ โดยกลับมาพิจารณาและดำเนินการตามแนวคิดแบบ “พุทธศาสนา” ซึ่งเป็นแนวคิดและวิถีปฏิบัติดั้งเดิมของสังคมไทย เพื่อพัฒนาไปสู่การพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมประเทศอย่างยั่งยืน² ทำให้เกิดการตั้งคำถามและวิพากษ์เกี่ยวกับทฤษฎี หรือแนวคิดที่อยู่เบื้องหลังการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจ และสภาพสังคม ทั้งนี้ บิดาแห่งเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ (Buddhist Economics) ที่หลาย ๆ คน เชื่อว่าเป็นทางเลือกใหม่ที่อยู่บน “ทางสายกลาง” ระหว่างเศรษฐกิจแบบทุนนิยม และเศรษฐกิจแบบสังคมนิยม โดยแนวคิดพุทธเศรษฐศาสตร์นั้น สอดคล้องกับแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งมีการวิพากษ์เศรษฐศาสตร์แบบนีโอคลาสสิก นำมาซึ่งความขัดแย้ง ทางสังคม และการทำลายสิ่งแวดล้อม จึงมีการเสนอแนวคิดทางเลือก ซึ่งมี

¹ วาจิตร รัชชธรรม, งบประมาณรายจ่ายประจำปี 2559 กับทิศทางเศรษฐกิจไทย, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: http://cebf.utcc.ac.th/upload/analysis_file/file_th_170d30y2015.pdf [27 สิงหาคม 2564].

² ศุภัทธา อำนวยสวัสดิ์, พุทธเศรษฐศาสตร์: หลักเศรษฐศาสตร์การเมืองเพื่อการพัฒนาประชาคมเศรษฐกิจที่ยั่งยืน, 2561.

รากฐานอยู่บนจริยธรรม มุ่งเน้นการบริโภคแบบพอดี เพื่อความสุขสูงสุด มีการควบคุมตนเองให้เป็นอิสระ ปลอดภัยจากกิเลส และสามารถชมตนเอง ชมใจ ให้เกิดปัญญาในการมีชีวิตอยู่อย่างมีคุณค่า³

2. สภาพปัญหาและความสำคัญในระบบเศรษฐกิจไทยในปัจจุบัน

จากสถานการณ์วิกฤติโควิด-19 ที่ผ่านมา ส่งผลต่อระบบเศรษฐกิจไทยอย่างรุนแรงในทุกภาคส่วน และสร้างความท้าทายให้กับผู้วางนโยบายทั้งในด้านการบรรเทาผลกระทบทางเศรษฐกิจในระยะสั้นและการปรับโครงสร้างเศรษฐกิจในระยะยาว ซึ่งไม่มีใครทราบได้ว่าวิกฤติโควิดจะจบลงเมื่อไรและการฟื้นตัวและฟื้นฟูทางเศรษฐกิจจะใช้เวลายาวนานแค่ไหน

งานวิจัยของพงศ์ศักดิ์ เหลืองอร่าม⁴ ได้ศึกษาถึงแหล่งที่มาของความไม่แน่นอนทางเศรษฐกิจ รวมไปถึงการวิเคราะห์ผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจไทยทั้งในระดับมหภาคและระดับธุรกิจ และได้มีการนำเสนอประเด็นที่ผู้ดำเนินนโยบายควรให้ความสำคัญในการปรับโครงสร้างเศรษฐกิจเพื่อรองรับความไม่แน่นอน โดยแบ่งความไม่แน่นอนออกเป็น 4 ด้าน คือ

1) ความไม่แน่นอนทางด้านนโยบายเศรษฐกิจโลก คือ ความไม่แน่นอนทางนโยบายเศรษฐกิจของประเทศที่มีบทบาทสำคัญในเวทีโลก

2) ความไม่แน่นอนทางด้านนโยบายเศรษฐกิจมหภาคไทย คือ ความไม่แน่นอนด้านนโยบายการเงินและการคลังของไทย

3) ความไม่แน่นอนทางด้านการเมืองไทย คือด การประท้วงทางการเมือง การประกาศสถานการณ์ฉุกเฉินหรือกฏอัยการศึก การปฏิวัติ การยุบสภา การเลือกตั้ง และการยกร่างแก้ไขรัฐธรรมนูญ

4) ความไม่แน่นอนทางด้านภาวะเศรษฐกิจไทย โดยพิจารณาทั้งด้านเศรษฐกิจมหภาคและด้านตลาดการเงิน

เมื่อประเมินผลกระทบของความไม่แน่นอนในด้านต่าง ๆ ของไทย พบว่า การสูงขึ้นของความไม่แน่นอนส่งผลทางลบต่อผลิตภัณฑ์มวลรวมในประเทศ (GDP) โดยการลงทุนภาคเอกชนและภาคการส่งออกได้รับผลกระทบรุนแรงที่สุด นอกจากนี้ ความไม่แน่นอนทางด้านการเมืองเป็นปัจจัยหนึ่งที่ส่งผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจของไทยอย่างมาก เนื่องจากวิกฤติการณ์การเมืองในประเทศไทยได้อยู่ในช่วงของการขาดเสถียรภาพอย่างรุนแรง โดยประเมินจากเหตุการณ์ที่ผ่านมาในช่วงเวลา 8 ปี ประเทศไทยมีการปฏิวัติรัฐประหาร 2 ครั้ง และเปลี่ยนแปลงนายกรัฐมนตรี 6 คน ทั้งนี้ จากสภาพปัญหาและความสำคัญในระบบเศรษฐกิจไทยในปัจจุบันนั้น มีปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อองค์กรภาคธุรกิจเป็นจำนวนมาก และเป็นปัญหาที่เรื้อรังมาอย่างยาวนาน องค์กรต่าง ๆ จึงจำเป็นต้องมีการปรับตัว ปรับโครงสร้าง ตามสภาพของระบบเศรษฐกิจของประเทศไทยในปัจจุบัน และอาจจะมีแนวโน้มสูงขึ้นในอนาคต จากปัจจัยด้านต่าง ๆ ที่นอกเหนือการควบคุม เช่น ภัยพิบัติทางธรรมชาติ หรือแม้กระทั่งการรับมือกับวิกฤติโรคระบาด COVID-19 ที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน

³ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), การพัฒนาที่ยั่งยืน Sustainable development, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2541), หน้า 78.

⁴ พงศ์ศักดิ์ เหลืองอร่าม, เศรษฐกิจไทยท่ามกลางความไม่แน่นอน: ปรับกระบวนการเพื่อความท้าทาย, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://thaipublica.org/2020/09/bot-thai-economy-amidst-uncertainty/> [6 ตุลาคม 2564]

3. หลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาในการพัฒนาภาคใต้ทางธุรกิจ

หลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่เน้นการแก้ปัญหาด้านสังคม เศรษฐกิจ การเมืองและการปกครอง ตลอดจนแนวทางการแก้ปัญหาแบบยั่งยืน คือ “กฎทันทสูตร” โดยในพระสูตรนี้จะนำเสนอแนวทางการปฏิบัติแนวความคิดทางเศรษฐกิจ นั่นคือ พุทธเศรษฐศาสตร์ เป็นเศรษฐศาสตร์ที่พิจารณาถึงความรู้สึก ความเอื้ออาทร ของมนุษย์ต่อผู้อื่นด้วยจิตใจที่มีโลกทัศน์ เปิดกว้าง และเห็นความจริงแท้ แตกต่างจากหลักเศรษฐศาสตร์ทั่วไป โดยพุทธเศรษฐศาสตร์จะสนใจความหลากหลายของมนุษย์ ตั้งฐานความคิดและมุมมองความเข้าใจที่แตกต่างกันระหว่างมนุษย์ด้วยกัน⁵

จากเหตุการณ์ในปัจจุบัน กระแสประเทศไทย 4.0 หรือ Thailand 4.0 ได้ถูกกล่าวถึงและถูกวิเคราะห์ในแง่มุมต่าง ๆ อย่างหลากหลายบริบท ซึ่งกระแสนี้เป็นวิสัยทัศน์เชิงนโยบายของรัฐบาล ที่มีความพยายามขับเคลื่อนประเทศไทยไปสู่เป้าหมาย “มั่นคง มั่งคั่ง ยั่งยืน” โดยเฉพาะอย่างยิ่ง นโยบายที่จะเปลี่ยนเศรษฐกิจแบบเดิมไปสู่เศรษฐกิจที่ขับเคลื่อนด้วยนวัตกรรม

เมื่อมองถึงพัฒนาการของแนวทางการพัฒนาด้วยแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ตั้งแต่ พ.ศ. 2504 พบว่า มีการรักษาอัตราการเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่องและมีเสถียรภาพในแผนฉบับที่ 6-7 แต่ปัญหาที่สำคัญที่สุดประการหนึ่งของ การพัฒนาสังคมไทย ก็คือ การพัฒนาคนให้มีศักยภาพในการที่จะพัฒนาประเทศ โดยในแผนฉบับที่ 8 เป็นต้นมา จะเน้นการพัฒนาที่มุ่งให้คนเป็นศูนย์กลางการพัฒนา และใช้เศรษฐกิจเป็นเครื่องมือช่วยพัฒนาคนให้มีความสุขและมีคุณภาพชีวิตที่ดี รวมทั้งการพัฒนาที่บูรณาการแบบองค์รวม เพื่อให้เกิดความสมดุลระหว่างการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม ดังนั้นในการพัฒนาภาคของภาคธุรกิจขององค์กรต่าง ๆ จะต้องอยู่บนพื้นฐานของการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญา และวัฒนธรรมไทยโดยการมีส่วนร่วมของประชาชน ทำให้มีคุณภาพชีวิตที่ดี นอกจากนี้ยังต้องยึดหลักคุณธรรมทางศาสนาประกอบด้วย หลักอริยสัจ 4 อิทธิบาท 4 พรหมวิหาร 4⁶ และโภควิภาค 4 ซึ่งสอนให้คฤหัสถ์ผู้มีทรัพย์ บริหารจัดการทรัพย์สินที่หามาได้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด ทั้งในปัจจุบันและอนาคต ทั้งเพื่อประโยชน์ของตนเองและผู้อื่น และพระพุทธเจ้าทรงสอนหลักเศรษฐศาสตร์ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการแสวงหาทรัพย์ การรักษาทรัพย์ และใช้จ่ายทรัพย์อย่างพอเหมาะพอดี คือ ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์

ดังนั้นการจะพัฒนาธุรกิจหรือพัฒนาระบบเศรษฐกิจ มีความสัมพันธ์กับหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา เช่น ในกฎทันทสูตร ที่พระพุทธเจ้าทรงนำเสนอตัวอย่างของการแก้ปัญหาด้าน เศรษฐกิจ สังคม การเมือง และการปกครองไว้ว่า การพัฒนาเศรษฐกิจมีความสัมพันธ์กับแนวคิดแบบธรรมาธิปไตย ซึ่งเป็นการนำเสนอแนวทางการปฏิบัติแนวความคิดทางเศรษฐกิจที่สามารถนำมาปรับใช้ได้เป็นอย่างดีทุกยุคทุกสมัย ดังนั้นพุทธศาสนาจึงมีหลักคำสอนที่ก่อให้เกิดการพัฒนาทางจิตใจ เช่นเดียวกันกับการจะดำเนินธุรกิจให้มีประสิทธิภาพสูงสุดเช่นกัน กล่าวคือ การจะทำธุรกิจให้ประสบผลสำเร็จในทุกด้าน ทุกมิตินั้น บุคคลต้องคำนึงถึงหลักพุทธธรรมที่สอนเกี่ยวกับการพัฒนาจิตใจคนด้วย ส่วนในด้านหลักคุณธรรมสำคัญทางศาสนาที่

⁵ พระครูโสภณปริยัติสุธี, รัฐศาสตร์ในพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2552), หน้า 89-90.

⁶ พระครูโกศลธรรมานุสิฐ, “พุทธศาสนากับการพัฒนาสังคมไทย ในยุคไทยแลนด์ 4.0”, *Humanities, Social Sciences and arts*, ปีที่ 3 ฉบับที่ 4 (มิถุนายน – สิงหาคม 2562): 15-28.

สอดคล้องกับการพัฒนาธุรกิจ หรือการพัฒนาเศรษฐกิจนั้น ประกอบด้วย หลักธรรมสำคัญคือ หลักธรรมเรื่อง อริยสัจ 4, หลักธรรมเรื่องอิทธิบาท 4 หลักธรรมเรื่องพรหมวิหาร 4 โภควิภาค 4 และทิวฏฐัมมิกัตถประโยชน์

4. หลักพุทธเศรษฐศาสตร์

พุทธเศรษฐศาสตร์ หมายถึง การนำคำสอนของพระพุทธเจ้ามาประยุกต์เข้ากับแนวคิดในวิชาเศรษฐศาสตร์ที่พัฒนาขึ้นมาจากอารยธรรมตะวันตก เนื่องจากเศรษฐศาสตร์ที่พัฒนามาจากตะวันตกนั้นเป็นวิชาที่ว่าด้วยการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่จะทำให้ปัจเจกบุคคลได้รับความพึงพอใจสูงสุดภายใต้ทรัพยากรที่มีจำกัดและสามารถทำให้สังคมได้บรรลุถึงสวัสดิการทางสังคมสูงสุดภายใต้เงื่อนไขเดียวกัน⁷ นอกจากนี้ พุทธเศรษฐศาสตร์ก็ยังเป็นวิชาที่ว่าด้วยการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจในลักษณะที่เป็นการร่วมมือกัน ในขณะที่เดียวกันก็เป็นการเพิ่มประสิทธิภาพในการใช้จ่ายทรัพยากรด้วยเช่นกัน การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจตามแนวพุทธศาสตร์นั้นอยู่บนพื้นฐานของอหิงสธรรมอย่างแท้จริง กล่าวคือ อหิงสธรรมจัดเป็นธรรมที่ช่วยให้โน้มน้าวใจในทางเมตตากรุณา ไม่แสวงหาวิธีการประโยชน์จากเศรษฐกิจจากอุตสาหกรรมที่เกี่ยวข้องกับสงคราม เช่น การผลิตและค้าขายอาวุธ ซึ่งจะเห็นได้ชัดเจนว่าการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจในลักษณะเช่นนี้ ถึงแม้ผู้ประกอบการกิจกรรมทางเศรษฐกิจจะได้รับผลตอบแทนทางเศรษฐกิจสูง แต่ก็จะต้องก่อให้เกิดความย่อยยับเสียหายแก่ผู้อื่นตามมา⁸

แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงและแนวคิดพุทธเศรษฐศาสตร์ มีความสอดคล้องคล้ายคลึงกัน ซึ่งแนวคิดพุทธเศรษฐศาสตร์มีการวิพากษ์เศรษฐศาสตร์แบบนีโอคลาสสิก กล่าวคือการบริโภคเพื่อความพึงพอใจสูงสุด และจะนำมาซึ่งความขัดแย้งและทำลายสิ่งแวดล้อม ดังนั้น จึงมีการมุ่งเน้นให้เกิดแนวคิดการบริโภคแบบพอดี เพื่อความสุขสูงสุด สามารถชมตนเอง ชมใจ ให้เกิดปัญญาในการมีชีวิตอยู่อย่างมีคุณค่า ปลอดภัยจากอำนาจของกิเลสและมีความสุขตามอัตภาพ⁹ นอกจากนี้ พุทธเศรษฐศาสตร์ มีการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจด้วยหลักสัมมาอาชีวะ ตลอดถึงการพัฒนาคุณภาพชีวิต อย่างไรก็ตาม การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจเศรษฐศาสตร์กระแสหลักพุ่งเป้าไปที่ผลประโยชน์ส่วนตนเป็นที่ตั้ง และมีจุดเน้นอยู่ที่การสร้างความปลอดภัยสูงสุด ด้วยการผลิตให้มากที่สุด ต้นทุนการผลิตต่ำที่สุด และผลกำไรสูงที่สุด ดังนั้น พุทธเศรษฐศาสตร์จึงเน้นปัญญาคือปัจจัยการผลิตหลัก และถือว่าเป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุดในกระบวนการผลิต หรือเป็นวิธีการผลิต และพระพรหมคุณาภรณ์¹⁰ ก็ได้ชี้ว่า การสร้างความพร้อมทางเศรษฐกิจนั้นเป็นสิ่งสำคัญที่จะต้องทำ ซึ่งจะต้องให้ความสำคัญกับการเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจนั้นสัมพันธ์กับจุดหมาย โดยให้เป็นไปเพื่อจุดหมาย คือ ให้เกิดคุณภาพชีวิต ซึ่งทำให้มนุษย์พร้อมที่จะสร้างสรรค์หรือปฏิบัติเพื่อชีวิตที่ดีงาม จึงเรียกว่า เศรษฐศาสตร์และเศรษฐกิจเพื่อคุณภาพชีวิต

⁷ อภิชาติ พันธเสน, พุทธเศรษฐศาสตร์วิวัฒนาการ ทฤษฎีและการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์สาขาต่าง ๆ, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์), 2544.

⁸ อภิชาติ พันธเสน, วิวัฒนาการ ทฤษฎี และการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์สาขาต่าง ๆ, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์), 2544.

⁹ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), การพัฒนาที่ยั่งยืน Sustainable development, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2541), หน้า 78.

¹⁰ ป.อ.ปยุตโต, เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ, (กรุงเทพมหานคร, 2548), หน้า 59-60.

อริสโตเติล (Aristotle) ปรัชญาเมธีสมัยกรีกและโรม ได้เสนอและวางความคิดเกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจว่า การแลกเปลี่ยนก็ดี การกู้และการให้กู้หนี้ยืมสินก็ดี เป็นกิจกรรมที่ขาดประสิทธิภาพเพราะแต่ละคน (หรือครอบครัว) ควรจะผลิตสิ่งที่ต้องกินต้องใช้เอง หากผู้ใดบังเอิญมีส่วนเกินเหลืออยู่ผู้นั้น ก็อาจแลกเปลี่ยนหรือขายให้คนอื่นได้ในราคาที่ยุติธรรม อย่างไรก็ตามมันไม่เป็นการดีเลยที่คนหนึ่งคนใดจะซื้อสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่งไว้ โดยหวังที่จะหากำไรด้วยการนำไปขายต่อให้แก่ผู้อื่น พ่อค้าคนกลางคือผู้ที่เป็อันตรายแก่สังคม เพราะว่าเขาซื้อถูกกว่า “ราคายุติธรรม” และหรือขายแพงกว่า “ราคายุติธรรม” เพราะฉะนั้นพ่อค้าจึงเป็นกาฝากของสังคมที่ทำตัวให้ร่ำรวยขึ้นมาจากเลือดเนื้อของผู้อื่น นอกจากนี้ เจ้าหนี้เงินกู้ที่เรียกเก็บดอกเบี้ยที่แพงเกินไป เขาถือว่าการเรียกเก็บดอกเบี้ยเป็นการกระทำที่ไม่ชอบธรรมเช่นกัน¹¹ ในขณะเดียวกัน ชูเมกเกอร์¹² ได้กล่าวว่าไม่มีใครคาดคิดว่าวิถีชีวิตของชาวพุทธจะกลายเป็นเศรษฐศาสตร์แนวพุทธไปได้และเขาได้แสดงให้เห็นสาระสำคัญของเชิงพุทธว่านักวัตถุนิยมสนใจแต่สินค้าเป็นสำคัญ พุทธศาสนิกชนสนใจแต่การให้มีอิสระเสรีภาพเป็นส่วนใหญ่แต่พุทธศาสนาถือหลักมัชฌิมาปฏิปทา

พุทธเศรษฐศาสตร์ มีลักษณะที่สำคัญพอสรุปได้ ดังนี้

1) พุทธเศรษฐศาสตร์ เป็นศาสตร์สายกลางหรือเศรษฐศาสตร์มัชฌิมาปฏิปทา เศรษฐศาสตร์แนวพุทธมุ่งที่ความพอดีหรือความสมดุล สมดุลในแง่หนึ่งก็คือการบริโภค เพื่อสนองหรือบำบัดความต้องการ จะทำให้เกิดความพอดี ส่วนเศรษฐศาสตร์ปัจจุบัน เป็นการบริโภคที่ตอบสนองความต้องการไม่รู้จบ เพราะมีความต้องการไม่จำกัด แต่ทางพระพุทธศาสนามีหลักของความพอดี มีปัญญาเข้ามาเกี่ยวข้องในพฤติกรรมทางเศรษฐกิจ และทำให้เกิดความพึงพอใจ

2) พุทธเศรษฐศาสตร์ มีลักษณะที่สำคัญที่ถือว่ากิจกรรมทางเศรษฐกิจทุกอย่างเป็นกิจกรรม ในการพัฒนาคุณภาพชีวิต หรือเป็นกิจกรรมในการพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ไปด้วยในตัว ไม่ว่าจะ การบริโภค การตลาด การแลกเปลี่ยน การค้าขายด้วยเงินตรา โดยภาพรวมกิจการในการดำเนินชีวิตทุกอย่างในภาพรวมของมนุษย์ในด้านวัตถุ ที่จะส่งเสริมความเป็นอยู่ที่ดี และเป็นรากฐานแห่ง การพัฒนาคุณภาพชีวิต

ดังนั้นจากแนวคิดเกี่ยวกับหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ข้างต้น สามารถกล่าวได้ว่าเป็นการน้อมนำประเด็นสำคัญทางด้านหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา ไปใช้ในการพัฒนาระบบและกลไกทางเศรษฐกิจที่เน้นการประกอบสัมมาอาชีพ แบบไม่ประมาท ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ซื่อสัตย์ สุจริต พอเพียง และเป็นประโยชน์ สอดคล้องกับหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ในพระบาทสมเด็จพระมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ที่ทรงพระราชทานแก่คนไทยในการพึ่งพาตนเอง

5. การพัฒนาที่ยั่งยืน

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 12¹³ (2560 – 2579) ได้รับการจัดทำขึ้นให้สอดคล้องกับยุทธศาสตร์ชาติ แผนนี้ให้ความสำคัญกับการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดจากการใช้ความรู้ ทักษะและการ

¹¹ ประภอบ ทองมา, เศรษฐกรรณะเชิงประวัติศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ต้นหมาก), 2536.

¹² ชูเมกเกอร์ อี.เอฟ, เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ, แปลโดย สมบูรณ์ ศุภศิลป์. (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์), 2528.

¹³ สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 12 (2560 – 2579), [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://www.nesdc.go.th/ewt_dl_link.php?nid=6422 [5 สิงหาคม 2564]

ประยุกต์ใช้วิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี นวัตกรรมและการวิจัยและพัฒนา นอกจากนี้ยังเน้นความสมดุลกับความยั่งยืนด้านสิ่งแวดล้อม แผนนี้ยังคงมุ่งเน้นปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงซึ่งประกอบด้วย 3 หลักการคือ ความพอประมาณ ความสมเหตุสมผล และความรอบคอบ ประเทศไทยจำเป็นต้องจัดการกับความเหลื่อมล้ำและความไม่สมดุลระหว่างสภาพแวดล้อมและสังคม เป้าหมายรวมของประเทศไทยก็เช่นเดียวกันกับเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยนโยบายประเทศไทย 4.0 เป็นเครื่องมือของรัฐบาลในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจและการผลิตของประเทศให้กลายเป็นประเทศที่มีรายได้สูง ไปสู่เศรษฐกิจแบบที่ภาคส่วนต่าง ๆ ได้รับความประโยชน์อย่างทั่วถึงและมุ่งเน้นการเติบโตและการพัฒนาที่ยั่งยืน เปลี่ยนนิเวศทางขนาดกลางและขนาดย่อมแบบดั้งเดิมให้เป็นนิเวศทางขนาดกลางและขนาดย่อมที่ชาญฉลาด เปลี่ยนการบริการต่าง ๆ แบบดั้งเดิมไปสู่การบริการที่มีมูลค่าสูง และเปลี่ยนระบบเศรษฐกิจให้ขับเคลื่อนด้วยนวัตกรรม ความคิดสร้างสรรค์ การวิจัยและพัฒนา และอุตสาหกรรมที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม

นอกจากนี้ พุทธศาสนามีส่วนทำให้การพัฒนาสังคมไทยและการพัฒนาโลกของภาคธุรกิจหรือแม้แต่องค์กรต่าง ๆ เป็นการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยมีนักวิชาการได้เรียบเรียงเรื่อง พระพุทธศาสนากับการพัฒนาที่ยั่งยืน ว่าหมายถึง “การตอบสนองความต้องการของคนรุ่นปัจจุบัน โดยไม่มีผลกระทบในทางลบต่อความต้องการของคนรุ่นต่อไปในอนาคต” เนื่องจากทุกครั้งที่มีการตอบสนองความต้องการของคนรุ่นปัจจุบันจะต้องมีการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งจะส่งผลกระทบในทางลบต่ออนาคต ดังนั้นการพัฒนาที่ยั่งยืนจึงเป็นแนวคิดในการแก้ปัญหานี้ โดยการพยายามอนุรักษ์ธรรมชาติไว้ในลักษณะที่เป็นส่วนรวมหรือมหภาค คือ ต้องมีการชดเชยเพื่อให้ในแง่มหภาคของคุณภาพสิ่งแวดล้อมคงอยู่ได้ดั้งเดิม หากมีความจำเป็นที่จะดำเนินการให้กระทบต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อมในทีใดทีหนึ่ง¹⁴

6. องค์กรธุรกิจคุณธรรม

องค์กรคุณธรรม คือ องค์กรคนดีที่แสดงเจตนารมณ์และมุ่งมั่นที่จะส่งเสริมคุณธรรมของคนในองค์กร และเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างสังคมคุณธรรมโดย ส่งเสริมสนับสนุนให้สมาชิกขององค์กรเป็นคนดี คือ มีคุณธรรมเป็นฐานในการดำเนินชีวิตทั้งในการปฏิบัติงาน ครอบครัว และชุมชน มีระบบการบริหารจัดการองค์กรที่ดีเป็นไปตามหลักธรรมาภิบาล หรือการบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดี วัฒนธรรมและสนับสนุนการส่งเสริมคุณธรรมให้กับประชาชน ชุมชน และสังคมที่เกี่ยวข้องกับองค์กร องค์กรคุณธรรมเป็นแหล่งสร้างคนดี เพื่อสังคมดี คือ คนในองค์กรเกิดการเปลี่ยนแปลงทัศนคติ วิถีคิด และการประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวันที่สะท้อนการมีคุณธรรม จริยธรรม และค่านิยมที่ดี เหมาะสมกับสังคมไทยมากขึ้นและองค์กรได้คุณค่าเพิ่มและมีประสิทธิภาพ ประสิทธิผลในการดำเนินกิจการจากการมีสมาชิกเป็นคนดีมีคุณธรรม

หลักการส่งเสริมองค์กรคุณธรรม จะน้อมนำหลักทรงงานของในหลวงรัชกาลที่ 9 มาสู่การปฏิบัติ โดยยึดหลักการสำคัญ 5 ประการดังนี้

1) ระเบิดจากภายใน เกิดจากความสมัครใจและมุ่งมั่นของผู้บริหารและสมาชิกขององค์กรที่เข้าใจและอยากทำ ไม่ใช่การสั่งการให้ทำ

¹⁴ พระครูโสภณปริยัติสุธี, รัฐศาสตร์ในพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2552), หน้า 89-90.

2) เป็นระบบ ทำอย่างเป็นระบบครบวงจรต่อเนื่อง ผสมผสานกับกระบวนการทำงานปกติขององค์กรและต้องเป็นระบบที่ง่ายต่อการเข้าใจและการปฏิบัติของผู้เกี่ยวข้อง โดยไม่ติดในตำรา

3) จากหลักความจริง เริ่มจากเข้าใจความจริง สภาพความเป็นจริง ในบริบทของแต่ละองค์กรและลงมือปฏิบัติจริง

4) **สู่ความดีงาม** เป้าหมายไม่ใช่แค่ทำตามกระแส แก้ปัญหาเฉพาะหน้า ต้องเป็นความคิด วิธีการกิจกรรมเชิงบวกและสร้างสรรค์ เน้นประโยชน์สุขส่วนรวมของคนในองค์กรและนอกองค์กร

5) **การมีส่วนร่วม** ต้องเปิดช่องทางให้มีส่วนร่วมอย่างกว้างขวางของคนทุกระดับในทุกกระบวนการดำเนินงาน

ในด้านการจัดประเภทที่มาขององค์กรคุณธรรมมีประโยชน์ต่อการให้คำปรึกษาและการส่งเสริมการพัฒนาองค์กรคุณธรรม ซึ่งผู้ส่งเสริมควรแยกแยะองค์กรแต่ละแห่งที่เสนอความต้องการมายังโครงการ หรือศูนย์คุณธรรมเพื่อที่จะรู้ระดับการพัฒนา และต้องมีความปรารถนาดีที่จะกระตุ้นให้องค์กรเหล่านั้นได้พัฒนาตนเองเพื่อไปสู่การพัฒนาที่สูงขึ้นในระยะต่อไปโดยการแยกแยะที่มาขององค์กรนั้น สามารถดูได้จาก ลักษณะดังนี้

1) **ประเภทสนใจทำตามกฎหมาย** คือ มีนโยบายกำหนดให้ทำอ้างต้องทำตามนโยบายผู้บริหารหรือรัฐบาลให้ทำ

2) **ประเภททำตามกระแส** คือ เห็นคนอื่นทำสำเร็จและได้ผล ก็ใครสนใจทำตามที่คนอื่นทำ

3) **ประเภททำเพราะเห็นว่าทำแล้วดีได้ประโยชน์** คือ ยังติดอยู่กับกิจกรรม มองว่ากิจกรรมจะช่วยให้เกิดการพัฒนาคุณธรรม และทำให้คนเปลี่ยนแปลงยังก้าวไปสู่ระดับองค์กรยังไม่ได้

4) **ประเภทที่ทำด้วยความจริงใจ** คือ มุ่งมั่นที่จะดำเนินการให้เกิดผลจริงเพื่อการเปลี่ยนแปลงในองค์กร เป็นองค์กรที่ให้ความสำคัญด้านคุณธรรม

5) **ประเภทที่มุ่งมั่น ที่จะทำให้เกิดความยั่งยืน** คือ มุ่งให้การพัฒนาองค์กรคุณธรรมนั้น มีประโยชน์ต่อสังคม ส่วนรวม เพื่อสร้างสรรค์สังคม อาจมีโครงการหรือกิจกรรมที่ทำร่วมกับองค์กรอื่นเครือข่ายอื่น ๆ ดำเนินการร่วมกัน เพื่อดำเนินงานกิจกรรมส่งเสริมคุณธรรมภายในองค์กรและดูแลสังคมภายนอกได้

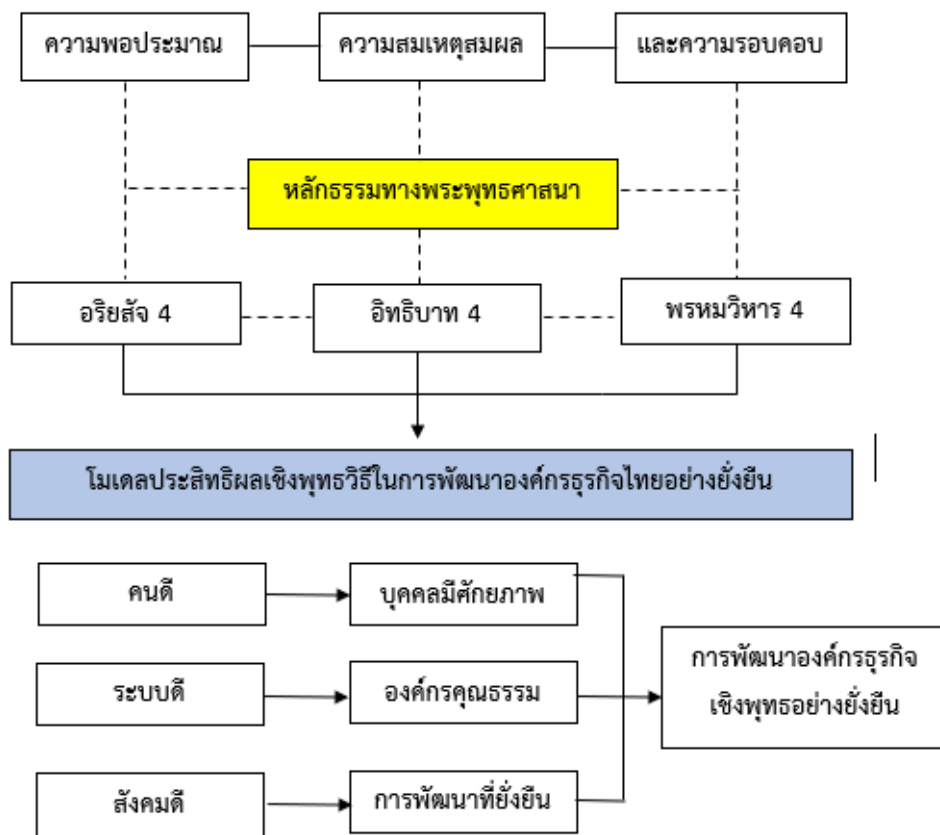
ทั้งนี้ เราสามารถแบ่งประเภทองค์กรที่สนใจในแบบอื่นได้ ดังนั้น ลักษณะองค์กรคุณธรรม ย่อมมีฐานและที่มาที่แตกต่างกัน เพราะมีความต้องการที่ไม่เหมือนกัน โดยทั่วไป องค์กรคุณธรรม อาจมีที่มา 4 แบบ คือ 1) มาจากการมองเห็นสภาพปัญหาที่ต้องการแก้ไข 2) มาจากนโยบาย 3) มาจากความสนใจ 4) มาเพื่อต้องการยกระดับองค์กรตนเอง อย่างไรก็ตาม แม้องค์กรคุณธรรม ที่เข้ามาสัมพันธ์หรือขอรับการสนับสนุนการพัฒนาจากโครงการนี้ หรือจากศูนย์คุณธรรม จะมาโดยรูปแบบใดก็ตาม สิ่งที่สำคัญที่สุด ก็คือ การให้คำปรึกษาที่ตรงไปตรงมาให้เห็นถึงประโยชน์และคุณค่าของการเป็นองค์กรคุณธรรม ที่จะช่วยทำให้องค์กรดีขึ้น มีประสิทธิภาพมากขึ้น เกิดความสันติสุขมากขึ้น และสังคมไทยได้รับประโยชน์จากการส่งเสริมคุณธรรมของแต่ละองค์กร ซึ่งองค์กรต่างๆเหล่านั้น จะต้องรู้ว่า ถ้าจะทำให้เกิดขึ้นได้จริง ต้องมุ่งมั่นตั้งใจที่จะทำในเรื่องใดบ้าง และให้องค์กรคิดและตัดสินใจเอง

ดังนั้นแนวคิดเกี่ยวกับองค์กรธุรกิจคุณธรรม มุ่งมั่นที่จะส่งเสริม สนับสนุนให้สมาชิกขององค์กรมีคุณธรรมเป็นฐานในการดำเนินชีวิตทั้งในการปฏิบัติงาน ครอบครัว และชุมชน (คนดี) มีการบริหารจัดการองค์กรเป็นไปตามหลักธรรมาภิบาล หรือการบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดี (ระบบดี) รณรงค์และสนับสนุนการ

ส่งเสริมคุณธรรมให้กับประชาชน ชุมชน และสังคมที่เกี่ยวข้องกับองค์กร (เผื่อแผ่ชุมชน/สังคมดี) โดยการน้อมนำหลักการทรงงานของในหลวงรัชกาลที่ 9 มาสู่การปฏิบัติอย่างเป็นรูปธรรม

7. บทสรุป

หลักพุทธเศรษฐศาสตร์มีจุดมุ่งหมายในการพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ เพิ่มประสิทธิผลเชิงพุทธวิธีในการส่งเสริมคุณภาพชีวิต และมีส่วนช่วยในการพัฒนาองค์กรธุรกิจได้อย่างยั่งยืน มีรากฐานอยู่บนหลักคุณธรรมจริยธรรม นำไปสู่การเป็นองค์กรคุณธรรม เน้นความพอดี สอดคล้องกับแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงเป็นศาสตร์พระราชاةที่ทั่วโลกต่างยอมรับการพัฒนาเศรษฐกิจมีความสัมพันธ์กับแนวคิดแบบธรรมาธิปไตย ซึ่งเป็นการนำเสนอแนวทางการปฏิบัติแนวความคิดทางเศรษฐกิจที่สามารถนำมาปรับใช้ได้เป็นอย่างดีทุกยุค ทุกสมัย ดังนั้นพุทธศาสนาจึงมีหลักคำสอนที่ก่อให้เกิดการพัฒนาทางจิตใจ เช่นเดียวกันกับการจะดำเนินธุรกิจให้มีประสิทธิภาพสูงสุดเช่นกัน กล่าวคือ การจะทำธุรกิจให้ประสบผลสำเร็จในทุกด้าน ทุกมิตินั้น บุคคลต้องคำนึงถึงหลักพุทธธรรมที่สอนเกี่ยวกับการพัฒนาจิตใจคนด้วยหลักคุณธรรมสำคัญทางศาสนาที่สอดคล้องกับการพัฒนาธุรกิจ หรือการพัฒนาเศรษฐกิจนั้น ประกอบด้วย หลักธรรมสำคัญคือ **หลักธรรมเรื่องอริยสัจ 4, หลักธรรมเรื่องอิทธิบาท 4, หลักธรรมเรื่องพรหมวิหาร 4 โภควิภาค 4 และ ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์** จะเห็นได้ว่า แนวคิดเกี่ยวกับหลักพุทธเศรษฐศาสตร์เป็นการน้อมนำประเด็นสำคัญทางด้านหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา ไปใช้ในการพัฒนาระบบและกลไกทางเศรษฐกิจ ที่เน้นการประกอบสัมมาอาชีพ แบบไม่ประมาท ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ซื่อสัตย์ สุจริต พอเพียง และเป็นประโยชน์ สอดคล้องกับหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ในพระบาทสมเด็จพระมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ที่ทรงพระราชทานแก่คนไทยในการพึ่งพาตนเอง ดังนั้น จากการศึกษาค้นคว้า วิเคราะห์และเปรียบเทียบ **โมเดลการสร้างประสิทธิผลเชิงพุทธวิธีในการพัฒนาองค์กรธุรกิจไทยอย่างยั่งยืน** จึงสอดคล้องกับหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงซึ่งประกอบด้วย 3 หลักการคือ **ความพอประมาณ ความสมเหตุสมผล และความรอบคอบ** เน้นการออกแบบระบบเศรษฐกิจฐานคุณค่าโดยการเทคโนโลยีใหม่ๆ ควบคู่ไปกับการปฏิบัติที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม โดยมีเป้าหมายสูงสุดในการนำพาประเทศไทยออกจากกับดักรายได้ปานกลางและผลักดันประเทศไทยเข้าสู่ประเทศที่มีช่วงรายได้ที่สูงขึ้น มุ่งมั่นที่จะส่งเสริม สนับสนุนให้สมาชิกขององค์กรมีคุณธรรมเป็นฐานในการดำเนินชีวิตทั้งในการปฏิบัติงาน ครอบครัว และชุมชน (**คนดี**) มีการบริหารจัดการองค์กรเป็นไปตามหลักธรรมาภิบาล หรือการบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดี (**ระบบดี**) ธรรงค์และสนับสนุนการส่งเสริมคุณธรรมให้กับประชาชน ชุมชน และสังคมที่เกี่ยวข้องกับองค์กร (**เผื่อแผ่ชุมชน/สังคมดี**) โดยการน้อมนำหลักการทรงงานของในหลวงรัชกาลที่ 9 มาสู่การปฏิบัติอย่างเป็นรูปธรรม

ภาพประกอบที่ 1: โมเดลประสิทธิผลเชิงพุทธวิธีในการพัฒนาองค์กรธุรกิจไทยอย่างยั่งยืน

เอกสารอ้างอิง

- พงศ์ศักดิ์ เหลืองอร่าม. เศรษฐกิจไทยท่ามกลางความไม่แน่นอน: ปรับกระบวนทัพรับความท้าทาย. [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://thaipublica.org/2020/09/bot-thai-economy-amidst-uncertainty/> [6 ตุลาคม 2564].
- พระครูโสภณปริยัติสุธี. รัฐศาสตร์ในพระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2552.
- พระครูโกศลธรรมานุสิฐ. “พุทธศาสนากับพัฒนาสังคมไทย ในยุคไทยแลนด์ 4.0”. **Humanities, Social Sciences and arts**. ปีที่ 3 ฉบับที่ 4 (มิถุนายน – สิงหาคม 2562): 15-28.
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). การพัฒนาที่ยั่งยืน Sustainable development. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกมลคีมทอง. 2541.

วารสารวิทยาลัยสงฆ์นครลำปาง ปีที่ 10 ฉบับที่ 3 (กันยายน-ธันวาคม 2564)

ซูเมกเกอร์ อี.เอฟ. เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ. แปลโดย สมบูรณ์ ศุภศิลป์. (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์). 2528.

ประกอบ ทองมา. เศรษฐศาสตร์เชิงประวัติศาสตร์. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ต้นหมาก). 2536.

ป.อ.ปยุตโต. เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ. กรุงเทพมหานคร, 2548.

วาทีตร รัชชธรรม. งบประมาณรายจ่ายประจำปี 2559 กับทิศทางเศรษฐกิจไทย. [ออนไลน์], แหล่งที่มา:

http://cebf.utcc.ac.th/upload/analysis_file/file_th_170d30y2015.pdf [27 สิงหาคม 2564].

ศุภัทธา อำนวยสวัสดิ์. พุทธเศรษฐศาสตร์: หลักเศรษฐศาสตร์การเมืองเพื่อการพัฒนาประชาคมเศรษฐกิจที่ยั่งยืน. 2561.

สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 12 (2560 – 2579). [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: https://www.nesdc.go.th/ewt_dl_link.php?nid=6422 [5 สิงหาคม 2564].

อภิชัย พันธเสน. พุทธเศรษฐศาสตร์วิวัฒนาการ ทฤษฎีและการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์สาขาต่าง ๆ.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์. 2544.

อภิชัย พันธเสน. วิวัฒนาการ ทฤษฎี และการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์สาขาต่าง ๆ. กรุงเทพมหานคร:

สำนักพิมพ์อมรินทร์. 2544.